

Історіографія

С. І. Шевченко

СТАН ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ В ПУБЛІКАЦІЯХ 1764–1864 рр.

250 років тому статтею Г. Міллера започатковано публікації про археологічні пам'ятки Центральної України. У статті висвітлюється основний зміст праць Й. Гільденштедта, І. Фундуклея, М. Грабовського, І. Мурзакевича, Л. Похилевича та ін., які побачили світ в перше сторіччя, після розкопок Литоого кургану, і присвячені старожитностям території, яка сьогодні входить до Кіровоградської обл.

Ключові слова: стаття, публікація, археологічні пам'ятки, кургани

Географічне розташування, кліматичні умови, природні ресурси сприяли давньому обживанню людиною території Кіровоградщини. Наслідкам археологічних досліджень Дніпро-Бузького межиріччя впродовж 1950–2000-х рр. публікації кіровоградців М. Берковича, Н. Бокій, М. Тупчієнка [1]. Водночас відсутні праці, де було б здійснено аналіз історіографічної бази археологічного вивчення регіону. Між тим, невдовзі виповнюється 250 років з часу першої публікації про найдавніші розкопки скіфського кургану (Литий, Червоний, Мельгуновський), ювілею якого 2013 р. було присвячено міжнародну конференцію. У цій статті робимо спробу огляду публікацій про археологічні пам'ятки території, яка сьогодні входить до Кіровоградської обл., за перше їх сторіччя.

Першими у вітчизняній археології та скіфології стали розкопки 1763 р. Литоого кургану неподалік Чорного лісу (тепер – Знам'янський р-н, Кіровоградської обл.). Найдавніший опис їх результатів зробив Г. Міллер, за дорученням Катерини II, у статті «Изъяснение о некоторых древностях, найденных в могилах», в академічному виданні «Ежемесячные сочинения и известия о учёных делах» (грудень 1764 р.). Історик, археолог, краєзнавець, викладач Єлисаветградського земського реального училища В. Ястребов 1894 р. писав, що різні автори передавали неодноразово її текст у скорочених варіантах, але не зовсім точно. Саме ж академічне видання наприкінці XIX ст. було не всім доступне, тому він оприлюднив зміст публікації XVIII ст. В урочищі Кучерові байраки між верхів'ями Інгулу та Інгульця генерал-поручик Мельгунов наказав розкопати «по виду самый знатнейший курган... до основания». Роботи розпочалися у вересні 1763 р. Виявлено було кам'яну бабу та скарб дорогоцінних речей, «вїдвезених потім Мельгуновим до Петербурга». В описі старожитностей Г. Міллер посилався на малюнки, але на початку статті зауважив, що не зміг їх додати. Знахідки надійшли до Кунсткамери. Наводиться інвентарний перелік виявленого і доставленого до столиці з 17 пунктів, у т. ч. золотих та срібних виробів. Зауважимо, що В. Ястребов не назвав прізвища автора статті в академічному часописі [2, 131–134].

Опис Г. Міллера містить дещо детальніші відомості, ніж звіт організатора розкопок О. Мельгунова. А. Спицин у статті «Археологічні матеріали й дрібні замітки» («Записки Імператорського Російського Археологічного Товариства», 1901 р.) назвав їх необгрунтованими. Водночас старший охоронець відділу старожитностей Ермітажу Є. Придик вважав, що автор праці міг дізнатися деталі від котрогось із учасників розкопок: «Мы не имеем права заподозрить эти дополнения без побудительной к тому причины... В показаниях Миллера нет ровно ничего невероятного или возбуждающего наше подозрение». При цьому науковець не описував «різні дрібниці із золота» [3, 2–4]. Конференц-секретар АН Г. Міллер працював зі скарбом після його очищення та деякої «реконструкції», «реставрації», очевидно, здійснених О. Мельгуновим уже в Петербурзі. У деяких випадках це привело до невірної інтерпретації обома функціонального призначення старожитностей, що першим помітив Є. Придик. Автор опису зазначав, що ініціатором розкопок був вільний від забобонів місцевого населення, «любителем наук, котрому відомо, яка користь від розгляду може бути» [4, 136–137]. Гадаємо, що саме завдяки отим «забобонам», а насправді поважливому, шанобливому відношенню до стародавніх могил (на яких, у зв'язку з цим, заборонялися будівництво, оранка) у ранньослов'янські, киеворуські, козацькі часи вони й збереглися на час приходу до Центральної України військової, а потім цивільної адміністрації Російської імперії, за яких і почалися санкціоновані й, очевидно, вже за їх прикладом, самовільні розкопки курганів у пошуках коштовностей. «Чорні археологи» забобонними вже не були, зокрема, напевне, й за наслідками мельгуновських розкопок. Сучасна російська дослідниця І. Тункіна пише, що Міллер, окрім рапорту Мельгунова, очевидно, спирався на відомості, отримані від особи, яка була присутньою на розкопках і доставила скарб до Петербурга (від самого ініціатора розкопок або коменданта фортеці св. Єлисавети А. Ірмана). Науковець доручив одному з академічних художників замалювати в натуральну величину ряд найцікавіших речей скарбу. На початку XX ст. ці малюнки, котрі, як і сам скарб, знаходилися в Ермітажі, загубилися [4, 141].

1774 р. учений-природознавець, академік Санкт-Петербурзької Академії наук Й.-А. Гільденштедт під час поїздки на чолі експедиції здійснив опис Єлисаветградської провінції, Новоросійської губ. 6 червня він занотував до щоденника, що в районі р. В. Виски, неподалік шанця Виски, знаходився «так званий старий майдан, або селітряні пагорби. Між цими пагорбами лежав камінь, форми стиснутого циліндру, футів 7 довжини і 1,5 фута ширини, висічений з місцевої породи червонуватого польового шпату; це мала бути статуя людини, що можна було бачити за лінією носа, рота, ший та складених на грудях рук, проведених поверхнево і грубо. Це – єдина статуя, помічена мною до цих

пір на західному боці Дніпра, вона набагато простіша тих, котрі бачив я на східному його боці» [5, 35]. 14 червня в південній частині провінції, дорогою від Зеленої до шанця Жовтого науковець зафіксував «місцевість, де раніше виготовлялася селітра, про що свідчать вали й пагорби, які залишилися до цих пір» [5, 40]. Щоденник академіка вийшов 1791 р. у столиці імперії німецькою мовою. Мешкаючи у спадковому селі під Єлисаветградом у 1839–1845 рр. член Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС) Г. Соколов, з-поміж інших наукових занять, займався перекладом цієї публікації [6, 524]. 1848 р. у «Записках» ОТІС він повідомив, що переклав ту частину, де йдеться саме про Єлисаветградську провінцію, плануючи її видати [7, 389]. З 16 лютого до 29 березня 1889 р. російськомовний переклад про центрально-український відрізок подорожі Й. Гільденштедта опубліковано в газеті «Єлисаветградський вісник», за підписом в останній подачі «В. Я.», що використовував як псевдонім викладач Єлисаветградського земського реального училища, історик, археолог В. Ястребов. У примітках до згаданого запису від 6 червня 1774 р. вказано, що майдан у районі шанця Виски, за даними А. Браунера, повідомленими Московському археологічному товариству, є найбільшим із городищ Єлисаветградського повіту. Водночас перекладач висловив сумнів щодо виробництва тут селітри у стародавні часи. У примітці до запису від 14 червня вказано, що населення називає цю місцевість Розкопана могила, так її зазначено й на карті вид. Генштабу [5, 35,40]. Записи академіка під час подорожі Єлисаветградщиною видані українською мовою 2005 р. У передмові упорядника – канд. екон. наук, працівника апарату Верховної Ради А. Пивовара підтверджуються відомості про виробництво селітри у верхів'ях Висі, яке зокрема на початку XVIII ст. належало в цих місцях миргородському полковнику Д. Апостолу. На карті Дебоскета 1745 р. тут вказана Миргородська могила. Схоже призначення могла мати й могила Кашталіяна, позначена на цій же карті в районі річок Жовтої і Кам'янки [8, 9].

1848 р. «по Высочайшему соизволенію» вийшла праця Київського цивільного губернатора, поміщика Олександрівщини (тепер – район Кіровоградської обл.), сина колишнього Єлисаветградського міського голови – І. Фундуклея – «Огляд могил, валів та городищ Київської губернії». Крім зазначених пам'яток у межах кожного повіту, тут вказані й окремі стародавні речі. Автор зазначив, що, крім «осіб, котрим доручено було збирання місцевих відомостей, я багато зобов'язаний у виконанні моєї праці сприянню Чигиринського поміщика М. Грабовського» [9, 2]. Вказувалося також, що більшість могил Чигиринського повіту сконцентрована в околицях р. Тясмин і серед нахилених до нього ярів. Половина поховань була не облікована, оскільки, через тривале розорювання плугом, стала малопомітною. У короткій характеристиці назв могил виділялася Візирка, біля Соснівки, що пов'язано з турецьким візіром. Певне місце відведено розкопкам кургану в помісті автора – с. Старій Осоті, із зображенням виявленого мідного болванчика з кільцем до нього, переданих музею старожитностей при університеті св. Володимира в Києві. У катакомбі, крім скелета, також знаходилися іржаве залізо, 29 стріл, золоті й срібні речі. Ці розкопки, здійснені спеціальним чиновником, присланим для цієї мети, були «значно правильніші», ніж інші [9, 3–4] (загалом розкопані могили на той час становили менше відсотка від загальної їх числа). Про ці знахідки 15 березня 1846 р. згада-

ли «Київські губернські відомості». На землі Олександрівки була розрита т. зв. чубата («курган з двома верхами, поставлений поверх іншого кургану») могила, де виявилися два поховання на різній глибині. Дзеркало китайської роботи XIV ст. із свинцю в с. Калантаєвому (тепер – Світловодського р-ну) та скарб залізних знарядь праці (сучасний Новоархангельський р-н) були найпізнішими археологічними пам'ятками на терені краю [10, 33]. Автор писав про значне число могил в тодішньому Чигиринському повіті, зокрема на землях Турії, Олександрівки, Кримоку. У розташованих на великих пісках Бірок, після проливних дощів, знаходили римські монети. За переказами, колись тут існувало багатолюдне місто. З нього виходили чотири тисячі козаків. У лісах зафіксовані «городки» за Бірками (круглий окоп над круглим яром), Бовтишкою (чотирикутний насип), Кримками (природне напівкругле підвищення над круглим яром). В околицях останнього виявлені залізні знаряддя, схожі на стріли, розбитий посуд, вугілля, кістки, шліфований корал та римську монету імператора Аврелія, котра «свідчить, що тут знаходилось поселення за 1600 років». Біля села проходили два паралельні вали, які «з'єднували собою два ліси». У праці кілька разів робляться посилання на висновки ученого Чацького [9; 8, 56,63,72–74,120].

Є твердження, що автором цього огляду насправді є згаданий олександрівський поміщик, представник української школи в польській літературі М. Грабовський, що саме він написав текст, виданої І. Фундуклеєм, книги [11]. Їх обох чотири рази, в кожному випадку спільно, згадує В. Антонович у контексті опису Змієвих (Троянових) валів [12, 359]. 1850 р. М. Грабовський видав книгу «Україна давня і сучасна». В обох публікаціях практично співпадає частина тексту й структури роботи, зокрема: «Повіт Чигиринський а) Число й розташування могил... в) Назва могил... с) Що знаходили в могилах... е) Городища, городки, замковища та ін.» [13; 49–50,54]. Водночас М. Грабовський називає ім'я, анонімною в І. Фундуклея, чиновника, дослідника, згаданого ним староосотянського поховання, – П. Куліша, як і розкопані ним «майданні» могили [13, 50]. 22 серпня 1844 р. український письменник описав у листі до М. Юзефовича виявлене в Осоті поховання [14, 197]. Мають місце в цій частині деякі відмінності і в примітках. Зазначимо, обидві книги пов'язані з видавництвом (видавцем) Ф. Гліксберга, а автори мали сусідні земельні ділянки на Олександрівщині. 1850 р. М. Грабовський перебрався до Києва, 1862 р. – до Варшави, де тоді служив І. Фундуклей, який допоміг йому у призначенні на посаду директора училища у Польщі.

1853 р. А. Терещенко в «Нарисах Новоросійського краю» [15] писав, що татари, генуезці, турки, поляки та запорожці насипали кургани біля урочищ, за якими вони і називалися, та для позначення кордонів. Шукачі скарбів марно розкопували насипи, тим більше копали в ті часи «як попало, не заглиблюючись до основ». Результативними стали зокрема розкопки 1763 р. кургану в урочищі Кучеряві Байраки начальником Новосербії Мельгуновим. У «Нарисі...» йдеться про них, з посиланням на вищезгадану публікацію 1764 р. у Санкт-Петербурзьких «Ежемесячных сочинениях и известиях об ученых делах». В інших місцях знаходили різні речі, які належали «племенам, що змінювали одне одного». Так, на рівному місці біля Бобринця виявлені металеві серповидні ножі, молоти та кам'яний посуд. Того ж 1853 р. у статті І. Мурзакевича в «Записках» ОТІС йшлося про виявлення у Козорізовому Бобринецького повіту у високому, «випадково розораному» кургані, 12 бронзових ножів, двох бронзових сокир, кам'яної ємності [16, 567].

Описово наведені дані про старожитності у «Сказаннях про населені місця Київської губернії» (1864 р.), зібрані Л. Похилевичем. Від Катеринополя на Звенигородщині, поруч Нерубайки, Підвисочанського лісу, Купенкової, Табанівки на Уманщині, до р. Кодими на Подільщині проходив стародавній Змієвий вал. Йдеться про випадкову знахідку в с. Осоті Чигиринського повіту поховання слов'янського князя, за ремонту греблі селянами поміщика І. Фундукля. Неподалік, у с. Кримках залишилися сліди землянок. За переказами, тут колись жили кримські татари. Біля Оситняжки, з одного боку, знаходився курган («Городок»), оточений валом з виходом, з іншого – «городок» (замковище, фортеця), оточений двома високими валами з трьома заваленими виходами та підземними ходами, які завалилися. Місцевість Златополя, заснованого на початку XIX ст., мала насправді більш ранню історію (навколишні стародавні могили, давно винищені ліси, родючість полів, перекази про татарські набіги). Скількома періодом датувалися поховання на полях Турії. У розкопаній могилі виготовляли селітру й порох у часи Коліївщини. Могили також знаходилися поблизу Підвисокого, Ставидла, Шпакової, Красноселиці, Баландиної, Рейментарівки [17; 288, 539, 548–549, 553–556]. Згадані Л. Похилевичем поселення тодішньої південної Київської губ. сьогодні переважно входять до Олександрівського, Новомиргородського, Новоархангельського, Голованівського р-нів Кіровоградщини.

За перші 100 років, від початку археологічного вивчення території, котра сьогодні входить до Кіровоградської обл., вийшли ряд публікацій, які засвідчили інтерес науковців, краєзнавців до місцевих старожитностей Буго-Дніпровського межиріччя. Серед авторів – представники Чигиринщини, регіональних адміністративних центрів, столиці імперії: Міллер, Гільденштедт, Грабовський, Терещенко, Мурзакевич, Похилевич навели дані про організовані розкопки, стихійне виявлення речей, описали місце, назви, походження, стан курганів, городищ, валів, народні перекази про них.

1. Беркович М.Е. Археологические памятники Кировоградской области: В помощь учителю. – Кировоград, 1955; Бокій Н.М., Брайченко О.Д., Куценко Л.В. До джерел історії краю: Навч. пос. – Кировоград, 1994; Тупчієнко М.П. Археологічне минуле Кировограда та його околиць // Кизименко П. Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кировоградщини. – Кировоград, 2003; Тупчієнко М.П. Археологія – дослідження і дослідники // Кировоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. – Кировоград, 2008.
2. Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей (далі – ЗООИД). – 1894. – Т. XVII.
3. Придик Е.М. Мельгуновский клад 1763 года. С 5 таблицами и 14 рисунками. Материалы по археологии России, издаваемые Императорскою археологическою комиссиею. – СПб., 1911.
4. Тункина И.В. Сокровища Литого кургана и академик Г. Ф. Миллер // Вестник Древней истории. – 2006. – № 3.
5. Гільденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упор. А. Пивовар. – К., 2005.
6. Мурзакевич И. Григорий Иванович Соколов // ЗООИД. – 1853. – Т. III.
7. Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД. – 1848. – Т. II, Отд. 1.
8. Передмова // Гільденштедт Й.-А. Подорож...
9. Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848.
10. Бокій Н.М., Брайченко О.Д., Куценко Л.В. До джерел історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч.

пос. – Кировоград, 1994.

11. Пінчук Ю.А. Грабовський // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 2; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 1993. – Т. 2.
12. Антонович В. Змієвы валы в пределах Киевской земли / Киевская старина. – 1884. – Т. VIII.
13. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. – Т. 1: O zabytkach najglebszej Starozytnosci. – К., 1850.
14. Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843–1861 гг.) // Киевская Старина. – 1899. – Т. LXIV.
15. Терещенко А.В. Очерки Новороссійскаго края. III. Насыпи могильные в Южной России, с указанием некоторых памятников в других местах // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1853. – Ч. LXXIX; див. також: Терещенко А. Нариси Новороссійського краю (уривки) // Єлисавет. – 1993. – 25 лютого.
16. Мурзакевич И. Древности открыты в Херсонской губернии // ЗООИД. – 1853. – Т. III.
17. Сказания о населенных местах Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собр. Л. Похилевич. – Біла Церква, 2007.

Shevchenko S.I. State of studying the Bug-Dnieper watershed archaeological sites in publications at the 1764th–1864th y. 250 years ago by the G. Miller article has been founded the publications about archaeological sights in the Central Ukraine. The basic maintenance of the J. Hildenshteda I. Fundukliya, M. Grabowski, J. Murzakevycha, L. Pohilevich and other's works is illuminated in the article. These works came into the world in the first century after excavations of the Poured burial mound, and devoted to the antiquities of the territory that is today included to the Kirovograd area.

Key words: article, publication, archaeological sites, burial mounds

О. В. Отземко

МЕМУАРНІ ДЖЕРЕЛА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті простежено еволюцію поглядів російських істориків XIX – початку XX ст. на склад, сутність та місце мемуарів у класифікації джерел. Показано значущість наукового доробку зазначеного періоду для дослідження мемуарних джерел у майбутньому.
Ключові слова: мемуари, спогади, історичні джерела, історіографія

Помітною сучасною тенденцією є підвищений інтерес громадськості й наукових кіл до джерел особового походження, в тому числі мемуарів. Це пов'язано із формуванням нової парадигми історії України, введенням до наукового обігу значної кількості мемуарних джерел, недоступних раніше, появою нових напрямів досліджень, скажімо історії повсякденності, для вивчення якої провідними є спогади та щоденники. Підґрунтям сучасного українського джерелознавства є доробок істориків двох попередніх століть. Це стосується і джерел особового походження. Саме тому вивчення історіографічних проблем мемуаристики, зокрема російської, є актуальним.

Російські історики К. Бестужев-Рюмін, В. Іконніков [1; 2], радянські науковці Л. Пушкар'єв, О. Пронштейн, Е. Чумаченко, А.Тартаковський [3–8], сучасні українські дослідниці І.Войцехівська, У. Єловських, Н. Любовець [9–11] торкалися проблем історіографії мемуарних джерел у своїх працях. Проте, російська історіографія мемуаристики не була об'єктом спеціального дослідження. Метою цієї розвідки є аналіз вивчення мемуарних джерел у російській історичній науці XIX – початку XX ст.

Вивчення мемуарної літератури, формування уявлення щодо неї як про певну категорію історичних джерел відбувалося, з одного боку, паралельно з еволюцією мемуарної творчості, з іншого – разом із розвитком практичного й теоретичного джерелознавства.